

KNYGOS PAMINKLAI: TEORINIAI IR PRAKTINIAI ASPEKTAI

ALMA BRAZIŪNIENĖ

Vilniaus universiteto Knygotyros ir dokumentotyros institutas
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas: alma.braziuniene@kf.vu.lt

Straipsnyje, remiantis įvairių Lietuvos bei užsienio autorių publikacijomis, taip pat autorės sukaupta empirine medžiaga, pateikiama tam tikrų svarstymų knygos paminklų tema, atsižvelgiant į šiandienos Lietuvos situaciją. Aiškinamasi, ar šiuo metu aktualu kalbėti apie Lietuvos knygos paminklus, ką laimime ar prarandame juridiškai įteisinę terminą knygos paminklas, kas Lietuvoje padaryta knygos paminklų tyrimo, registravimo, aktualinimo klausimais. Nagrinėjama UNESCO veikla dokumentinio paveldo identifikavimo ir saugos srityje. Prieinama prie išvados, kad šiame tinklaveikos amžiuje, kai deklaruojamas kultūros paveldo, o ne paminkliškumo pirmumas, vis dėlto neapsieinama be aktyviojo knygos paminklų diskurso. Paveldotyros amžiuje aktuali išlieka ir paminklotyra.

Reikšminiai žodžiai: knygos paminklas, paminklotyra, paveldotyra, knygos paminklų sąvadas, knygos paminklų standartas, UNESCO programa „Pasaulio atmintis“.

Sąvokos *kultūros paminklas, mokslo paminklas, kalbos paminklas, literatūros paminklas*, taip pat ir *knygos paminklas* taip natūraliai įaugusios į mūsų vartoseną, kad specialiau prie jų nė nebestabtelime, nebesusimąstome, ką jos iš tikrųjų reiškia. „Paminklas, – teigia *Lietuvių kalbos žodynas*, – 1) statinys kieno atminimui, garbei; 2) kas išlikę iš praeities laikų, praeities kultūros liekana; 3) kas lieka kaip atminimas, kas padaroma, paliekama ar duodama prisiminimui“ [13]. Dabartinės lietuvių kalbos žodyne rašoma, kad paminklas (mums svarbia reiškime) – tai „išlikęs, saugojamas kultūros ar gamtos objektas“ [7]. Sąvokos su sandu *paminklas* ypač buvo

populiarios sovietmečiu – jos itin taikliai atspindėjo ideologinį patosą, pabrėžtinį, dirbtinį iškilmingumą, kurio tiek daug buvo visoje kultūros ir mokslo srityse ir kurio taikymo dėsnių, dažniausiai nerašytų, bet visiems aiškiai nuspėjamų, savo publikuojamuose tekstuose privalėjo laikytis visi to meto mokslo žmonės. Ne veltui tame pačiame *Lietuvių kalbos žodyne* kaip paminklo sąvokos vartojimo pavyzdys pateiktas Lenino sakinytis, kaip Friedrichas Engelsas, išleisdamas Karlo Marxo *Kapitalą* „pastatė savo genialiajam bičiuliui didingą paminklą“ [13].

Vis dėlto, atsiribojus nuo sovietinio ideologinio patos, terminas *kultūros pa-*

minklas yra itin parankus kultūros objekto išskirtinumui apibūdinti. Jis užfiksuotas ir Lietuvos kilnojamojų kultūros vertybių apsaugos įstatyme: „Kultūros paminklas – kilnojamoji kultūros vertybė, įrašyta į Kultūros vertybių registrą, turinti ypatingą kultūrinę vertę, šio įstatymo nustatyta tvarka paskelbta kultūros paminklu“ [15]. Senoji knyga ar itin vertinga šiandienos knyga taip pat gali turėti kultūros vertybės statusą, todėl greita *kultūros paminklo* praktinėje vartosenoje funkcionuoja siauresnės prasmės sąvoka *knygos paminklas* arba *knyga paminklas*. Šio termino lietuviška forma nėra nusistovėjusi, be minėtųjų, vartojama ir *knyginis paminklas*, *paminklinė knyga* bei kitos¹.

Šio straipsnio tyrimo objektas – kai kurie sąvokos *knygos paminklas* funkcionavimo aspektai knygotyros bei jai artimų kitų humanitarinių mokslų šakų erdvėje ir praktinėje bibliotekininkystės, paveldosaugos ir kitoje veikloje. Nors apie knygos paminklus nemažai rašyta, šiame straipsnyje dar kartą grįžtama prie knygos paminklų situacijos ir, remiantis įvairių Lietuvos bei užsienio autorių publikacijomis, jose paskelbtų tyrimų analize, taip pat autorės sukaupta empirine medžiaga, pateikiama tam tikrų svarstymų

¹ Jeigu kalbėtume tik apie atskiras knygas (spaudos vienetus), turinčius paminklinį statusą, ko gera, būtų logiška lietuviškai vartoti terminą *knyga paminklas*. Bet kai turime galvoje tų knygų kompleksus (kolekcijas, rinkinius *in corpore*), vienaskaitos forma ima priešintis vartosenai ir nori nenori ima pirštis derinamasis pažymynis *knyginis paminklas*, nors pagal kalbos kultūros patarimus jis ne itin pageidaujamas. Taigi terminijos problema išlieka.

knygos paminklų tema, atsižvelgiant į šiandienos Lietuvos situaciją. Kitaip tariant, bandoma išsiaiškinti, ar šiuo metu aktualu kalbėti apie Lietuvos knygos paminklus ir jeigu taip, tai kodėl? Ką laimime ar prarandame juridiškai įteisinę terminą *knygos paminklas*, ar tikrai jau esame pribrendę rengti Knygos paminklų standartą? Kas Lietuvoje padaryta knygos paminklų tyrimo, registravimo, aktualinimo klausimais?

ISTORIOGRAFIJA

Lietuvių knygotyrininkų knygos paminklų temos istoriografija kukli. Be Nijolės Bliūdžiuvienės *Knygotyroje* paskelbto straipsnio [2], skirto knygos paminklų standarto rengimo galimybėms, ir šio straipsnio autorės publikacijos, parengtos 2007 metais Vilniaus universiteto Bibliotekininkystės ir informacijos mokslų instituto konferencijoje „Atminties komunikacija archyvuose, bibliotekose ir muziejuose“ skaityto pranešimo pagrindu [4], specialiau ši tema kol kas ne nagrinėta. Knygos paminklo termino nerasime ir *Knygotyros* enciklopediniame žodyne [11]. Žinoma, be jo neapsieita rašant kitomis knygotyros temomis, tad vienaip ar kitaip *knygos paminklo* sąvoka vartota Aušros Navickienės [16], Domo Kauno [9] ir kitų knygotyrininkų [3] darbuose. Kaimyninių šalių knygotyrininkai šiame bare yra nemažai padirbėję.

Daugiausia knygos paminklų tyrimų praktiniais jų identifikavimo bei registravimo klausimais yra atlikę Rusijos knygotyrininkai. Terminą *knygos paminklas* jie aktyviai pradėjo vartoti jau XX amžiaus 8–9-ajame

dešimtmetyje. Šia tema daugiausia dirbo Rusijos valstybinės bibliotekos Maskvoje Retų spaudinių skyriaus mokslininkai (ne veltui dabar kaip tik Rusijos valstybinė biblioteka Maskvoje paskelbta Darbo su knygos paminklais federaliniu centru; jis koordinuoja mokslo tiriamąją, metodinę ir organizacinę veiklą). Pradžioje terminas vartotas kaip tradicinio termino *reta knyga* sinonimas. Kaip tik tokia prasme apie retas knygas kaip knygos paminklus teorinių straipsnių yra paskelbusi autoritetinga rusų knygos istorikė Irina Pozdejeva [31]. Apie knygos paminklus rašė ir teberašo Jelena Žavoronkova [24; 25], Aleksandras Samarinas [32], Vilis Petrickis [30] ir kiti. Bet daugiausia teorinių darbų šia tema yra paskelbusi Jelena Jacunok (apibendrintą jos viso gyvenimo knygos paminklų tyrimą žr. [33]).

Gausių šios temos publikacijų Rusijoje ir porą dešimtmečių trukusios diskusijos *knygos paminklo* tema rezultatas – mokslinis sutarimas dėl termino *knygos paminklas* vartojimo ir juridinis šio termino įteisinimas: *knygos paminklu* laikoma oficialų juridinį knygos paminklo statusą įgijusi dalis retų vertingų leidinių. Rusijoje 2005 metais įsigaliojo valstybinis standartas „Knygos paminklai. Pagrindiniai reikalavimai“ [27]. Jame išdėstytos knygos paminklų rūšys; knygos paminklų vertės lygmenys, arba kategorijos (pasaulinio lygmens knygos paminklas, valstybinio, regioninio ir vietinio lygmens); išskirti knygos paminklų atrankos kriterijai; apibrėžta tokių paminklų aprašo struktūra ir jų apskaita; jų valstybinės saugos reikalavimai; panauda.

XX amžiaus 10-ajame dešimtmetyje Rusijoje buvo pradėta kurti ir suformuota dabar sėkmingai veikianti Rusijos knygos paminklų registracijos ir išaiškinimo programa. Ji yra Nacionalinės programos „Rusijos bibliotekų fondų sauga“ paprogramė. Veikia interneto portalas prie Rusijos valstybinės bibliotekos Maskvoje [26]. Knygos paminklo sąvoka įtvirtinta enciklopedijoje *Knyga* (1999) [35] ir *Bibliotekininkystės enciklopedijoje* (2007) [34] bei 2009 m. priimtose Rusijos federalinio bibliotekų įstatymo pataisose.

Rusijos knygotyrimų nuostatos dėl knygos paminklų registravimo ir jų mokslinio tyrimo išplito ir į visas kitas NVS šalis. Ypač daug šia tema daroma Baltarusijoje. Baltijos šalyse turime tik Estijos pavyzdį, įgyvendintą kiek kitokia forma.

Estijos knygos paminklų atrankos ir išsaugojimo kriterijai buvo išdėstyti 2006 metais išleistoje *Estiškųjų leidinių raudonojoje knygoje* [17]. Kūrybiškai pasinaudoję biologų tradicija ir pritaikę *Raudonosios knygos*² pavadinimą seniems itin vertingiems leidiniams, estų knygotyriminkai pagal analogiją su augalais ir gyvūnais suregistra-

² *Raudonąją knygą* įprasta vadinti nykstančių retų augalų ir gyvūnų sąrašą. Sumanymas sudaryti tokį sąrašą radosi 1948 metais, kai Pasaulio gamtos apsaugos sąjunga įsteigė Retųjų ir nykstančių rūšių komisiją. Ši komisija per penkerius metus surinko informaciją apie retas, rečiausias ir prie išnykimo ribos esamas rūšis ir pradėjo rengti tarptautinę *Raudonąją faktų knygą*. Vėliau tokias savo *Raudonąsias knygas* parengė ir atskiros valstybės, taip pat ir Lietuva.

vo 413 estiškųjų leidinių, pradedant 1535 metais ir baigiant 1850-aisiais. Kaip teigia šio sąrašo sudarytojai, atrankos kriterijai buvo leidinio kultūrinė vertė, jo prieinamumas, išlikimo rizika ir saugojimo sąlygos [17], t. y. tam tikra analogija su penkiomis augalų ir gyvūnų *Raudonosios knygos* retumo rūšimis³. *Raudonosios knygos* leidinių sąrašas kaip itin paranki metafora liudija ir tam tikrą leidinių išskirtinę vertę, ir jų išlikimo rizikos grėsmę. Šis sąrašas buvo itin parankus rengiant Estijos skaitmeninimo koncepciją, o *Raudonosios knygos* atrankos kriterijai tapo knygos paminklų teorinės apibrėžties pagrindu. Šiuo atveju mums itin svarbus vertybinis kriterijus: *Raudonojon knygon* įtraukti leidiniai kalba apie kultūrinę (nacionalinę ar tarptautinę) jų vertę, kitaip tariant, apie jų išskirtinumą ir svarbą (paminkliškumą).

N. Bliūdžiuvienė minėtame straipsnyje, remdamasi Rusijos knygotyriminkų ir knyginio paveldo saugotojų patirtimi, išnagrinėjo analogiško Lietuvos knygos paminklų standarto sukūrimo galimybes, numatė jo

³ *Raudonojoje knygoje* įrašytos rūšys skirstomos į penkias retumo kategorijas: 0 – išnykusios ar galbūt išnykusios rūšys; 1 – nykstančios rūšys, kurios yra ties išnykimo riba ir kurias galima išsaugoti tik taikant specialias apsaugos priemones; 2 – sparčiai nykstančios rūšys, kurių populiacijų skaičius ir individų skaičius jose sparčiai mažėja; 3 – retos rūšys, kurių populiacijų yra mažai dėl jų biologinių ypatybių; 4 – retos, nepakankamai ištirtos rūšys, kurių dėl duomenų stokos negalima įrašyti į kitas retumo kategorijas; 5 – išsaugotos rūšys, kurios jau anksčiau buvo įrašytos į *Raudonąją knygą* ir kurių gausumas jau atkurtas.

rengimo perspektyvą ir pateikė *knygos paminklo* sąvokos apibrėžimą:

<...> remiantis retos, vertingos, senos, antikvarinės knygos sąvokų samprata, atsižvelgiant į tai, kad knygos paminklas yra tam tikros epochos knygų, visuomeninės kultūros atspindys, bei suvokiant, kad tokioms vertybėms būtina oficiali teisinė bazė, galima teikti bendriausią knygos paminklo sampratą: tai išskirtinę visuomeninę, mokslinę, kultūrinę, istorinę, meninę, materialinę ar kitokią išliekamąją vertę turintis Lietuvos spaudos ir rankraštinio paveldo objektas, kuriam taikoma teisės aktuose numatyta identifikavimo, apskaitos, laikymo, apsaugos ir naudojimo tvarka [2, 9].

Iki tol tebuvo svarstyta tik apie galiama knygos paminklų sąvado rengimą [4]. Kaip pabrėžė N. Bliūdžiuvienė, standartų radimasis – poreikio padiktuotas procesas, standartas – iš institucijų veiklos ir jų susitarimo reikmės atsirandantis juridinis dokumentas, kai „pasiektas bendras atstovaujančių subjektų, šiuo atveju standarto rengėjų ir naudotojų, sutarimas“ [2, 8–9]. Ar tokio sutarimo reikmė jau pribrendusi knygos paminklus saugančiose Lietuvos institucijose? Kam šitai turėtų rūpėti labiausiai?

KNYGINĖ PAMINKLOTYRA?

Terminas *knygos paminklas* yra metafora. Pirmoji, tiesioginė *paminklo* reikšmė yra antkapis, prisiminimui skirtas daiktas [13]. Šis pri(si)minimo momentas yra itin svarbus. Paminklas, Rasos Čepaitienės žodžiais, „yra signalas atminčiai, prisiminimo žadintojas“ [6, 67]. Trumpas istorinis *paminklo* sąvokos raidos ekskursas būtų toks. Renesanso laikais ypač suintensyvėjus kolekcion-

navimui, ėmė rasti pirmieji [domybių kabinetai, daug dėmesio skirta antikos meno rinkiniams kaupti. XVIII amžius tapo kolekcionavimo epocha, paminkliškumas ir visa, kas su juo susiję, visuomenėje itin išpopuliarėjo. Apšvietos epocha išskėlė istorinių paminklų vertę, jų vaidmenį visuomenėje ir visuomenės atsakomybę už juos. Susiformavo kultūros vertybių, taip pat ir knygų, klasifikavimo ir katalogavimo principai. XIX amžiaus pabaigoje–XX amžiaus pradžioje radosi ir teorinių *paminklo* sąvoką apibendrinančių darbų; juose paminklas traktuotas kaip praeities dokumentinis liudytojas (tarkime, tik XX amžiaus pabaigoje plačiau buvo „atrastas“ ir įvertintas austrų meno teoretiko ir istoriko Aloiso Rieglio (1859–1905) dar 1903 metais publikuotas veikalas apie paminklų kultą ir jo ištakas; plačiau žr. [6, 94–99]). Pradėtos kurti institucinės paveldo apsaugos sistemos. Bet ilgą laiką dėmesys buvo telkiamas į atskirus paveldo objektus, paveldas suvoktas kaip paminklinių objektų suma. Toks požiūris buvo būdingas XX amžiaus pirmajai pusei, jo laikytasi ir Lietuvos Respublikoje, jis atsispindi ir 1940 metais priimtame Lietuvos Respublikos kultūros paminklų apsaugos įstatyme.

Nuo XX amžiaus antrosios pusės Europoje, visų pirma Prancūzijoje, pradėta domėtis ne atskirais paveldo dalykais, o jų visuma, akcentuojant kontekstines paveldo vertes. Juridinis šią nuostatą įdiegiantis dokumentas – Venecijos chartija (1964), paskelbusi tarptautinės kompleksinės paveldosaugos koncepcijos (paminklo ryšio

su aplinka) įgyvendinimo pradžią. Pradėtas akcentuoti nematerialiojo paveldo (tradicijų, papročių, apeigų ir kt.) svarbos momentas. Toks požiūris atspindėtas ir oficialiojoje UNESCO politikoje, jis persikėlė į sustiprėjusius kasdienybės tyrimus humanitariniuose moksluose. Vakarų kultūros tyrimuose dėmesys paminklams ir paminkliškumui sumenko, jų vietą užėmė Pierre'o Nora mokslinėn vartosenon įvesdinto *atminties vietų* koncepto (vieta – tai objekto, idėjos ir reiškinių vienovė) tyrimai (apie paminklo sąvokos genezę ir raidą plačiau žr. [18]).

Ši tendencija mažai tepalietė Rusijos humanitarus, taip pat ir knygotyriminkus. Kaip jau minėta, paskutinius dešimtmečius knygos paminklų tyrimo ir registravimo darbams čia kaip tik buvo skiriama itin daug dėmesio. Kodėl?

Pirmiausia, nuo XX amžiaus 7-ojo dešimtmečio Rusijos knygotyriminkų plėtotai teorinė diskusija dėl sąvokų *reta knyga*, *vertinga knyga* ir *knygos paminklas* ir ypač dėl šių sąvokų santykio buvo realizuota sutarimu, kad *reta knyga* yra termino *vertinga knyga* sinonimas. Bet tik tol, kol *reta knyga* netampa *knygos paminklu*. Kada tai gali įvykti? Kaip šitokią tapsmą apibrėžti? Schema būtų tokia: atminties institucijos registruoja savo turimus vertingiausius spaudos ir rankraštinius klodus (atskirus spaudos vienetus, rankraštines knygas) ir (pabrėžtinai!) kolekcijas *in corpore*. Sudaromi sąvadai pagal tokių objektų vertę: vietinės, rajoninės, valstybinės, tarptautinės (pasaulinės) reikšmės. Apibrėžiami atrankos kriterijai,

registran atrinktų tokių objektų aprašo struktūra ir tų objektų apskaita; jų valstybinės saugos reikalavimai; panauda. Visa tai reglamentuoja 2005 metais įsigaliojęs Rusijos valstybinis standartas „Knygos paminklai. Pagrindiniai reikalavimai“ (plačiau apie tai žr. [2]). Taigi tie spaudos paveldo objektai, kurie atitinka standarte išdėstytus knygos paminklų vertės ir atrankos kriterijus, įgauna oficialų juridinį knygos paminklo statusą. Kitaip tariant, sąvoka *knyga paminklas* neapima ir nepakeičia nei *vertingos knygos*, nei *retos knygos*. *Reta knyga* suprantama kaip termino *vertinga knyga* sinonimas leidiniams, dar neįgijusiems knygos paminklo statuso (plačiau apie rusų knygotyrininkų diskusijos raidą žr. [3]). *Knygos paminklu* laikoma oficialų juridinį knygos paminklo statusą įgijusi dalis retų vertingų leidinių. Arba dar kitaip, *reta knyga* tampa knygos paminklu, kai yra oficialiai įteisinama. Taip pagal šią koncepciją potencialiai visos senos retos vertingos knygos (taip pat ir rankraštinės) gali tapti knygos paminklais.

Buvo žengtas ir praktinis žingsnis: įkurtas Darbo su knygos paminklais federalinis centras prie Rusijos valstybinės bibliotekos, pradėta koordinuoti mokslo tiriamoji, metodinė ir organizacinė knygos paminklų registavimo ir tyrimo veikla, priimti ir patvirtinti tą veiklą juridškai reglamentuojantys dokumentai. Taigi galime teigti, jog Rusijos Federacijoje įgyvendinamas knygos paminklų registravimo, tyrimo ir išsaugojimo projektas. Kokias čia galėtume daryti išvadas, ar sutelktomis rusų knygotyrininkų pastangomis nuveiktas didžiulis darbas re-

gistruojant ir juridiskai įteisinant senuosius rankraštinius ir spaudos paveldo paminklus nėra viso labo tik „Rytų“ tradicija?

Į visa tai galime žiūrėti ir kaip į ypatingo dėmesio kultūros vertybių apsaugai bei racionaliai jų panaudai išraišką (turime pavyzdį, kai diegiama bendra knygos paminklų, saugomų įvairiose atminties ir kitose institucijose, nepaisant jų žinybinės priklausomybės, apskaitos, apsaugos ir panaudos politika) ir, tikriausiai, kaip į Rytams būdingo monumentalizmo tradicijos tąšos pavyzdį (paminkliškumo siekio realizavimą) – sutelktos teorinės ir praktinės pajėgos bei priemonės, kad jomis ambicingas projektas būtų įgyvendintas. Tai praktinis knygos paminklų funkcionavimo visuomenėje aspektas.

Teoriniu lygmeniu knygos paminklas taip pat gali būti aktualus knygotyros tyrimų objektas. Įšivedę vartosenon terminą *knyga paminklas*, galime tiksliau apibrėžti senosios knygos fenomeną, knygą sugretinti su kitais kultūros istorijos paminklais (architektūros, vaizduojamojo ir taikomojo meno, literatūros, mokslo, muzikos ir kt.), – teigia Jelena Jacunok [33, 21]. Jai pritaria ir ukrainiečių knygotyrininkė Galina Kovalčiuk, 2005 metais knygos paminklų tematika apgynusi habilituoto mokslų daktaro disertaciją. Jos nuomone, teoriniu lygmeniu knygos paminklų tyrimai galėtų sudaryti net atskirą knygotyros discipliną. Plačiame knygotyros ir net knygos istorijos disciplinų lauke, pradedant kodikologija, inkunabulistika, baigiant bibliotekininkystės ir bibliografijos istorija, ekslibristika ir

filigranologija bei kitomis specialiosiomis disciplinomis, galėtų ir turėtų egzistuoti ir knyginė paminklotyra (rus. *книжное памятниковедение*), nes išskirtinės vertės knygoms reikalingas specialus, t. y. paminklotyris, santykis su jomis kaip su kultūros istorijos paminklais. Jis lemia kitokias šių knygų saugojimo, naudojimo, aprašymo ir tyrimo sąlygas:

Knygos paminklų vertė verčia šiems paminklams sukurti specifines saugojimo ir naudojimo sąlygas, žiūrint į juos iš muziejinių pozicijų jų saugumas turi būti svarbiau nei prieinamumas. Taip knyga stoja greton su kitais kultūros ir istorijos paminklais (vaizduojamojo meno, muzikos, architektūros, mokslo ir kt.). Kitaip tariant, greta įprastų paminklotyros objektų – dokumentinių paminklų (t. y. kilnojamųjų kultūros vertybių – atskiriant monumentaliasias – nekilnojamasias) atsiranda ir knygos paminklai. <...> Knyga – sudėtinga kultūros sudedamoji dalis, paminklas paminkle: negalima ir netikslinga atskirti knygos turinio nuo jos materialaus įkūnijimo. Savo turiniu knyga gali būti paveikusi istorijos vyksmą, nors jos išorinis pavidalas ir itin kuklus, nereprezentatyvus <...> [28, 2].

Anot G. Kovalčiuk, knyginės paminklotyros kaip disciplinos specifika itin aiškiai išreikšta (palyginkime su kitomis specifinėmis knygotyros sritimis, tokiomis kaip bibliofilija). Knyginė paminklotyra, viena vertus, galėtų priklausyti istorinės knygotyros disciplinų grupei (tiria senuosius leidinius), kita vertus, apskritai paminklotyros disciplinų grupei, – teigia G. Kovalčiuk. Knyginė paminklotyra – santykinai savarankiška istorinė knygotyros disciplina, bet kartu ir paminklotyros šaka, taigi, yra dve-

jopos prigimties. Be to, ji praktinė mokslinė disciplina [29]. G. Kovalčiuk įsitikinusi, jog knygos paminklų tyrimas yra perspektyvi knygotyros sritis, ateityje galinti išaugti į atskirą savarankišką istorinę discipliną [28, 6].

PAMINKLOTYRA PAVELDOTYROS AMŽIUJE?

Ką iš to, kas pasakyta, būtų galima pritaikyti Lietuvoje? Mąstydami apie galimos naujos knygotyros srities – G. Kovalčiuk siūlomos knygų paminklotyros – atsiradimą, turėtume suklusti. Juk dar taip neseniai *paminklotyrą* pakeitėme *paveldotyra*, norėdami specialiai pabrėžti paveldo demokratiškumą, kompleksiskumą, lygias paveldo prieigos, panaudos sąlygas (*paminklo* sąvoka ir plačiau *paminkliškumas* kaip nuostata – tai praeities išskirtinumas dabarties atžvilgiu, reprezentatyvumas, elitiškumas).

Prisiminkime oficialių Lietuvos institucijų pavadinimus su sandu *paminklas*: turėjome Paminklosaugos komisiją, Paminklų apsaugos departamentą, Paminklų restauravimo ir konservavimo institutą ir kt., – jie dabar pervardyti į Valstybinę kultūros paveldo komisiją, Kultūros paveldo departamentą ir kt. Žinoma, šis vyksmas rodo norą vaduotis iš sovietinės ideologijos primesto monumentalistinio požiūrio į praeities liekanas, pabrėžtino tam tikrų objektų išskirtinumo juos supriešinant su visa kita „mase“. Tad gal kalbėti apie knygos paminklus ir neverta? Ar, tiesiau tariant, šiandien, tapatinantis su Vakarų kultūra, kalbėti apie paminkliškumą dvelktų atgyvena, rytietiš-

kuoju monumentalizmu? Gal įsivesdinę *paveldo* kaip mūsų pačių apmąstyto, suvokto, vadyba grįsto ir todėl saugotino ir aktualintino (kitaip tariant, įpaveldinto) palikimo sąvoką, jau nebeturėtume sukti galvos dėl paskirų to paveldo objektų, kad ir turinčių aukščiausią vertės statusą, t. y. šiuo atveju, knygos paminklų? Ar tikrai paminkliškumas ir jo tyrimai – tai tik bereikšmis sovietinės kultūros palikimas?

Iš tikro paminkliškumas ir paminklų tyrimai pirmiausia asocijuojasi su sovietinės kultūros, taip pat ir suideologinto mokslo nuostatomis. Tuo metu, tarkim, kruopščiai direktyviškai buvo skirstomos leistinos mokslinių tyrimų temos („gerosios“ ir „blogosios“), atitikusios to meto ideologiją. Sovietmečiu ignoruoti aukštosios kultūros, kaip neva priešiškos darbininkų ir valstiečių ideologijai, tyrimai. Slegiant tokiai nuostatai, ne tik negalėjo plėtotis, pavyzdžiui, dvarų kultūros tyrimai, bet ir buvo visiškai apleisti, pasmerkti nykti patys architektūriniai dvarų paveldo objektai. Nepageidaujami buvo ir vienos iš knygotyros mokslo sričių – bibliofilijos – tyrimai: žžiūrėta grėsmė masių ideologijai. Net tokia, atrodytų, nekalta knygotyros sritis kaip inkunabulistica (inkunabulų paveldas, jo tyrimai, publikavimas) turėjo būti gerokai „apžaišta“, kad Lietuvos inkunabulų katalogas skaitytoją pasiektų spausdintu pavidalu. 1975 m. išleistame Nojaus Feigelmano katalogo įvade skaitome: „Tarybų Sąjungos Komunistų partija ir Tarybinė vyriausybė rūpinasi, kad svarbiausios praeities kultūros vertybės būtų išsaugotos, teisingai [!] mokliškai nu-

šviestos ir tinkamai panaudotos komunizmo [!] statyboje“ [8]. Tik tokiais būtiniais trafaretiniais sakiniais apsisaugojus, buvo galima tikėtis, kad inkunabulų katalogas išvys dienos šviesą.

Kai kurie senojo XVI–XVIII a. Lietuvos knygų paveldo leidiniai buvo drastiškai kupiūruojami. Antai iš XVI–XVIII a. Lietuvos knygų įrišimams skirto ir visiškai parengto Edmundo Laucevičiaus veikalo maketo sovietinė cenzūra pareikalavo išimti tas knygų viršelių reprodukcijas, kuriose buvo matyti Vyčio ženklas – Lietuvos nepriklausomybės simbolis⁴. Lygiai tokių pat bėdų turėjo knygos ženklų tyrinėtojas Vincas Kisarauskas, 1984 m. leisdamas Lietuvos knygos ženklų katalogą: reprodukcijos, kuriose buvo superekslibrisų su Vyčiu, cenzūros nurodymu turėjo būti iš leidinio pašalinti⁵.

Tačiau ar monumentalizmą propagavusiame sovietmetyje šiandien viską galime lengva ranka nurašyti? Juk Lietuvoje šia tema buvo padaryta ir neabejotinai išliekamąją vertę turinčių darbų. Tarkime, „Mokslo“ leidykla 1982–1996 metais leido knygų seriją „Lietuvos mokslo paminklai“; čia pir-

⁴ Apie tai 1994 metų kovo 15 d. tuometinės Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos surengtame Edmundo Laucevičiaus atminimui skirtame seminare kalbėjo Rimantas Dichavičius, sovietmečiu dirbęs „Minties“ leidykloje meniniu redaktoriumi ir spaudai rengęs E. Laucevičiaus veikalą *XV–XVIII a. knygų įrišimai Lietuvos bibliotekose* (Vilnius, 1976).

⁵ Saulės Kisarauskienės prisiminimai apie Vincą Kisarauską 1993 metų gruodžio 1 dienos Martyno Mažvydo bibliofilų klubo susirinkime Vilniaus universiteto Smuglevičiaus salėje.

mažkart plačiau buvo pristatyti tokių svarbių Lietuvos kultūros istorijai asmenybių, kaip Stanislovas Rapolionis, kultūrinis palikimas (1986), paskelbti kultūros istorijos šaltinių vertimai į lietuvių kalbą (*Vilniaus akademijos vizitatorių memorialai ir vyresniųjų nutarimai*, 1987) ir kt. Serijos redakcinę kolegiją sudarė iškilūs to meto mokslo atstovai: profesorius matematikas, Vilniaus universiteto rektorius Jonas Kubilius (pirmininkas), profesorius matematikas Algimantas Bikelis, istorikas akademikas Vytautas Merkys, profesoriai kalbininkas Arnoldas Piročkinas ir istorikas Algirdas Šidlauskas. Iš viso išleista šešiolika šios serijos knygų – Lietuvos mokslo paminklų publikacijų.

Kitas knygos paminklų (plačiaja prasme) tyrimų ir aktualinimo pavyzdys – serija *Lituanistinė biblioteka*, leista „Vagos“ leidyklos nuo 1966 metų (paskutinis serijos leidinys pasirodė 2001 metais, iš viso išleista 28 pavadinimų veikalų). Žinoma, šandienos tekstologijos mokslo požiūriu, kai kas, pavyzdžiui, šios serijos publikavimo principai, gali būti vertinami kritiškai, bet sovietmečiu išleisti serija senojo LDK raštijos paveldo paminklai reiškė daugiau nei tik raštijos paminklų publikavimą: jie liudijo ir tam tikrą tyliąją intelektualiąją rezistenciją. Ne veltui vienas iš serijos tomų – Alberto Kojalavičiaus-Vijūko *Lietuvos istorija* – jau visiškai parengtas spausdinti 1979 metais sovietinės cenzūros buvo sustabdytas, išspausdintas tiražas sunaikintas. Dalis tiražo sąmoningų spaustuvės darbininkų buvo išvogta ir korektūrinės kopijos savadarbiais

įrišais plito visuomenėje kaip pogrindinė spauda.

Pagaliau turime nuo 1994 metų leidžiamą tęstinį mokslo leidinį „Kultūros paminklai“, skirtą ne tiek paminklų, kiek įvairioms paveldo problemoms nagrinėti.

Vis dėlto gal šie faktai nepakankamai svarūs ir įtikinami, kad įvairiopo *paminkliškumo*, taigi ir *knygos paminklo* sąvokos prasmę galėtume suvokti kaip natūralią teorinės Lietuvos mokslo minties ir kasdienės praktikos tąsą iki šių dienų, kad galėtume teigti ją esant iki šiol aktualią? Gal toji tąsa – tik nuo mūsų į Rytus? Gal Vakaruose reikalai klostosi visai kitaip ir *knygos paminklo* sąvoka ten apskritai nežinoma ir nevartojama?

Pati sąvoka – iš tikrųjų taip, nevartojama. Jeigu *Google* paieškos sistemoje surinksime žodžių junginį „Book Monument“, rasime pateiktus knygos formos antkapinių paminklų gamintojų svetainių puslapius. Paieškos sistema šią sąvoką supranta tik taip, tiesiogine šio žodžio prasme. Vakarų visuomenėse ji tik taip ir vartojama. Metaforinę knygos paminklo prasmę *Google* aptinka tik Rusijos svetainių angliškuose puslapiuose.

Tačiau net ir nevartodamos sąvokos *knygos paminklas*, Vakarų visuomenės be išskirtinių, elitinių, praeitį įkūnijančių objektų, t. y. paminklų, išsiversti negali. Pats paminkliškumo reiškinys, kai reikia eiliškumo seka surikiuoti ypač vertingus, išskirtinius objektus, nors ir neįvardijamas šiuo žodžiu, egzistuoja. Vienas geriausių tokios kultūros politikos pavyzdžių – UNESCO veikla paveldo srityje.

UNESCO IR PAMINKLOTYRA

1992 metais sukurta ir aktyviai tebevykdoma UNESCO programa „Pasaulio atmintis“ – akivaizdus kultūros paminklų, tarp jų ir knygos paminklų, registravimo, aktualinimo, sklaidos pavyzdys. Kaip rašoma Lietuvos nacionalinės UNESCO komisijos tinklalapyje, šios programos tikslas – „<...> plačiai paskleisti žinią apie valstybiniuose ir privačiuose archyvuose, muziejuose, bibliotekose saugomas ypatingas dokumentų kolekcijas ir neleisti užmarštin nugrimzti dokumentiniam paveldui“ [23; 22]. Kitaip tariant, deklaruojami informacijos apie dokumentinį paveldą ir jo aktualinimo tikslai. Kaipgi tą žinią apie dokumentinį paveldą galima paskleisti? „Pasaulio atminties“ veiklos pagrindas – nacionalinių, regioninių ir pasaulinio lygio registrų (sąrašų) sudarymas. Kriterijai, pagal kuriuos šie visų trijų lygių dokumentinio paveldo objektų (taigi ir knyginių paveldo, kitaip sakant, knygos paminklų) sąrašai sudaromi, yra universalūs. Tai objekto autentiškumo, reikšmės kultūrai, vertės (ji nustatoma pagal sukūrimo laiką, vietą, kūrėją, turinį, formą ir stilių), taip pat objekto retumo, vientisumo, grėsmės išlikimui kriterijai [5; 19]. Kad paveldo objektas patektų į Lietuvos nacionalinį registrą⁶, šis objektas dar turi atitikti labai svarbų papildomą kriterijų – lituaninį. Kaip teigia šio registro iniciatoriai, „Registras

⁶ Šiuo metu Lietuvos nacionaliniame registre yra įrašyti 25 nacionalinės reikšmės ir 24 regioninės reikšmės objektai (2011 m. birželio 28 d. duomenys). Žr. [23].

turi padėti institucijoms identifikuoti vertingiausias Lietuvos dokumentinio paveldo objektus, saugomus įvairiose organizacijose ar priklausančius privatiems asmenims, nustatyti, kokios reikia strategijos, kad šis paveldas išliktų, bei populiarinti dokumentinį paveldą Lietuvoje ir užsienyje“ [20].

Pasaulinio lygmens registras – Tarptautinis registras „Pasaulio atmintis“. Jo sudarymas, pradėtas 1997 metais, yra vienas iš „Pasaulio atminties“ programos tikslų⁷. Taigi, įgyvendinama viso pasaulio dokumentinio paveldo saugotojų ir propaguotojų svajonė – su savo dokumentinio paveldo objektais pakliūti į šį registrą ir būti įvardytiems pasaulinės vertės paminklais. Ar berasime geresnį monumentalizmo, kultivuojamo visame pasaulyje, ir paminkliškumo propagavimo pavyzdį? Juk nors kiekvieno dokumentinio paveldo objekto (paminklo), grįsto tais pačiais autentiškumo, reikšmės ir vertės principais, sąvoka ir turinys skirtingose pasaulio visuomenėse gali būti suprantami visiškai skirtingai, pati paveldo sąvoka ir šie kriterijai yra europocentriniai⁸.

⁷ 2010 m. sausio 1 dienos duomenimis, jame įregistruoti 193 dokumentai arba jų kolekcijos. Iš Lietuvos dokumentų jame tėra tik bendras 1989 metų Baltijos kelią reprezentuojančių Lietuvos, Latvijos ir Estijos dokumentų rinkinys. Dar du registran įrašyti paminkliniai kompleksai – lituaniniai: Radvilų archyvai ir Nesvyžiaus bibliotekos kolekcija bei Meksikos aškenazių bendruomenės XVI–XX a. dokumentų kolekcija (joje – Lietuvos žydų paveldas, yra leidinių ir lietuvių kalba). Žr. [23].

⁸ Apie įsigalėjusį europocentrinį požiūrį į pasaulio kultūros paveldą teoretikai ėmė kalbėti prieš keliolika metų. Buvo imtasi ir realių žingsnių

Taigi, UNESCO programa „Pasaulio atmintis“ funkcionuoja kultūros objektų rikiavimo principu: registran sugula dokumentinio paveldo paminklai, ištraukti iš daugialypio kultūrinio, istorinio, nacionalinio konteksto. Kokiu principu jie rikiuojami pačiame registre? Lietuvos nacionaliniame registre šie paminklai surašyti pamečiui pagal jų įtraukimo į sąrašą datą, kitaip sakant, be sistemos. Ar taip elgiamasi specialiai? Juk pasiūlos laukas didelis, grupuoti siūlomus paminklus pagal dokumentinio paveldo rūšis ar kitais principais nėra paprasta, netgi keblu. Taip ir atsitinka, kad greta seniausio Vilniaus atviruko (7 registro numeris) atsiduria XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje Kaune sukurtų portretinių foto-

padėčiai ištaisyti – 1994 metais buvo suformuluotas vadinamasis Naros autentiškumo dokumentas, pagrindęs reliatyvistinės paveldosaugos principus (paveldo įvairovės, susitarimo dėl jo sampratos atsižvelgiant į kultūrinius kontekstus būtinybę; paveldosaugų, o ne vienos paveldosaugos egzistavimą, jų lygiateisiškumą ir kt.). Šio dokumento atsiradimo priežastis – Europos paveldo tyrėjų deklaruojami paveldosaugos principai, kaip visuotiniai ir universalūs, primesti pasauliniu lygiu ir prilyginti tarptautinei paveldosaugai. Šiuo metu nuostata nestandartizuoti paveldo sampratos vis labiau populiarėja, plinta įsitikinimas, kad paveldosauga negali būti visiems pasaulio regionams vienoda. Nuo 2005 m. Naros autentiškumo dokumento principus imta taikyti atrenkant objektus ir į UNESCO Pasaulio paveldo sąrašą (plačiau apie tai žr. [12]). Tokios nuostatos paveldosaugos atžvilgiu pereina ir į mokslinį diskursą. Kaip tik šiuo požiūriu buvo grįsta 2010 m. apginta S. Kulevičiaus disertacija apie idėjinius paveldosaugos modelius sovietinėje Lietuvoje.

grafijų rinkinys (160 vientų; 8 numeris), greta Maironio „Pavasario balsų“ rankraščio (34 numeris) – Mstislavo Dobužinskio scenografijos eskizų kolekcija (1083 vienetai; 35 numeris⁹). Vien šių paminklų nevienarūšiškumas daug ką sako. Šiuo metu sąrašas tesudaro kelias dešimtis paminklų, bet kaip suvaldysime sąrašą, kai jis apims šimtus, tūkstančius paminklų? Jeigu įtraukėme pirmąjį Vilniaus atviruką, kodėl snaudžia pirmojo Kauno atviruko saugotojai? O Klaipėdos, Šiaulių, Panevėžio ir t. t. pirmieji atvirukai? Jau vien iš to galėtume sudaryti atskirą sąrašą. Jeigu turime įtrauktą pirmąją spausdintinę knygą, – kur pirmasis rankraštis, pirmoji fotografija, pirmoji afiša, pirmasis plakatas, pirmasis atsišaukimas?.. Žodžiu, vien pagal rūšinę dokumentų klasifikaciją galėtume turėti keletą registrų. Gal taip stengiamasi elgtis specialiai? Juk net ir įrašyto į registrą objekto statusas neišskiriamas (nacionalinį ir regioninį statusą turintys objektai surašomi pramaišiu). Gal taip pabrėžiamas registro rengimo proceso de-

⁹ Lietuvos nacionaliniame registre 35 numeriu įvardijamas M. Dobužinskio archyvas, nors anotacijoje teigiama, kad tai tik jo gausi scenografijos eskizų kolekcija. Žr. [22, 20]. Ypač neinformatyvūs 38 ir 39 numeriu pažymėti registro objektai: dokumentinis filmas „Kurėno sugrįžimas“ (1993) ir dokumentinių filmų ciklas „Lietuvninkų kraštas“ (1998) – nerasiu nė tų filmų kūrėjų pavardžių, pateikti tik filmų siužetai. Ar šie filmai įregistruoti kaip dokumentinio kino paveldas, ar dėl juose užfiksuoto etnografinio turinio? Jeigu taip, tai jau antrinis paveldo produktas, prašyte besiprašantis į kokį specialesnį registro pogrupį. Žr. [22, 21–22].

mokratiškumas? Juk registras formuojamas iš apačios. Tuomet atsitiktinumai neišvenigiami. Bet gal tada padrikumas tampa ne minusu, o pliusu (atpuola reikmė grupuoti)? O gal nuosekli sistema registro (registrų) funkcionavime apskritai nereikalinga, tokia yra šio globalaus projekto koncepcija?

Kad ir kaip ten būtų, UNESCO programa „Pasaulio atmintis“ ir jos vykdymas – tipiškas paminkliškumo ir jo įgyvendinimo politikos pavyzdys, grindžiamas bendrąja UNESCO kultūros paveldo ideologija (nežiūrint ypač akcentuojamo nematerialaus, sakinio paveldo prioritetų). Ką prarastume, jeigu registrų neturėtume ir jų rengimo darbe nedalyvautume? Prarastume galimybę „išskelti kuo daugiau „deimantų“, kad kiekvienas Lietuvos kraštas turėtų kuo pasigirti“ [19, 27]. O ar nuo to mūsų nacionalinės tapatybės kontravimo procesas labai nukentėtų? Tikriausiai nelabai, bet kai kurie momentai gal taptų ir nuostolingi. Mat „Pasaulio atminties“ programos veikloje kaip itin teigiamas momentas vertintinas pats postūmis išskirti (identifikuoti) ir su(si)skaičiuoti (registruoti) tai, kas turima geriausio kultūros paveldo srityje. Institucijos saugotojos registrams siūlo savo objektus, vadinasi, itin išauga tų institucijų darbuotojų (paveldo vadybininkų) kvalifikacijos reikšmė ir reikmė. Juk dažnai kaip tik žemiausios grandies darbuotojai, kasdien dirbantys su paveldo objektais, būna mokslinių atradimų, išaiškinimų autoriai. Kandidatų į registrų objektus paieška aktyvina paveldo saugotojus, padeda ir informacijos apie tuos objektus sklaidai, ypač vietinėje

bendruomenėje, o sykiu ir bendruomenės savivokai, tų objektų kultūros vertės supratimui.

Vis dėlto tokiai registrų pildymo tvarkai kyla ir tam tikrų grėsmių. Viena jų – stokojama platesnio aprėpiančio žvilgsnio, konteksto. Registro pildymas šiek tiek primena žvejybą meškere vandenyne, vis pasigiriant, kas susiskaičiavo daugiausia sužvejojų kultūrinių banginių. Tuomet kyla klausimas, ar į tą sužvejotų objektų sąrašą nepatekė objektai tampa prastesni, ar jiems nereikia tokio pat mūsų dėmesio saugos, aktualinimo srityje, saugojimo ir išlikimo strategijos, kuri deklaruojama oficialiuose UNESCO dokumentuose? Juolab dabar, kai jau ima atsakyti niveliacijos ir standartizacijos, atsirandančių dėl „skirtingų interpretacijų, poreikių, rekonstravimo vizijų sankirtų viename [paveldo] objekte“ [12, 154], kai vis garsiau kalbama apie paveldosaugos decentralizacijos reikmę, vietos bendruomenių vaidmens didėjimą [12, 154]. Taigi, ar tikrai knygos paminklus saugančiose ir tiriančiose Lietuvos institucijose pribrendo reikmė knygos paminklus standartizuoti, kaip siūlo N. Bliūdžiuvienė? Ar turime Lietuvos knygos paminklų tyrimų? Kokie jie ir kiek jų? Kas juos atlieka? Gal iš tikro paminklotyra paveldotyros amžiuje gali taisykliai sugyventi?¹⁰

¹⁰ Kad skaitytojus per daug nesistebėtų, jog šiame straipsnyje daugiau klausukų nei atsakymų, pasiremsime šia Arūno Sverdiolo citata: „Paprastai manoma, kad kultūros savastis yra kažkas jau gatava, kad ji slypi praeityje, ypač tolimoje ir tolimiausioje praeityje. Bet turini-

KAS PADARYTA IR KAS DARYTINA?

Šiandienos Lietuvos nepriklausomybės dvi-dešimtmetis žymi ne tik norą revanšuotis, griebtis to, kas buvo drausta, bet ir tam tikrą blaškymąsi. Kokia turėtų būti Lietuvos kultūros istorikų, taip pat ir knygotyrininkų pozicija: lopyti Lietuvos kultūros istorijos spragas (ypač jaučiant aristokratinės kultūros tyrimų stoka) ar mėginti lygiuotis į Vakarų humanitarų tyrimų tendencijas, tarkim, nagrinėjant vadinamąją *book culture from below* – knyginę apačių (liaudies) kultūrą, mūsų atveju, žinoma, valstietišką? Kitaip tariant, amžinojo Lietuvos vėlavimo (nors ir objektyvaus, istoriškai nulemta) šešėlis vėl mus dėsningai persekioja. Kaip teigia kultūrologas ir architektūros istorikas Kazys Varnelis Jaunesnysis, šiandien, gyvenant tinklaveikos visuomenėje ir vyraujant tinklaveikos kultūrai, Lietuva vis labiau atsiduria panašioje padėtyje kaip kad Mindaugo laikais, kai ji buvo genčių junginys beribiame krašte [10].

Čia vėl norisi grįžti prie knygos, kaip kultūros fenomeno, išskirtinės specifikos. Knyga suvienija ir informacinę (turinio), ir materialiąją formą. Jų darna lemia knygos vertę. Knyga yra tarpdisciplininio tyrimo

nio (savastinio) laiko apmąstymas rodo, kad taip nėra, kad savastis atsiranda, plečias ir sudėtingėja. Todėl kultūros projektas, skirtas tikrai išsaugoti, palaikyti ar atkurti savastį, yra ribotas ir visiškai nepakankamas, o kartais netgi žalingas. Savastis glūdi ne tik praeityje, bet ir ateityje. Ji gyvuoja anaipol ne tik tuo, kad yra palaikoma, gaivinama ir atkuriamą, bet ir tuo, kas kuriama ir plėtojama, netgi kvestionuojama, kritikuojama ir neigiama.“ Žr. [21].

objektas ir kaip tik pirmasis komponentas – knygos turinys (būtent paminklinės knygos turinys) – akina tokią knygą tirti lingvistiniu, literatūrologiniu, tekstologiniu, teologiniu ir kitais aspektais, o materialioji jos forma – menotyrimu, istoriniu, paveldotyrimu ir kt. Knygotyrai rūpi ir viena, ir kita. Taip išskirtiniai mūsų rankraštinio ir spausdintinio paveldo objektai (knygos paminklai) tampa tarpdisciplininio tyrimo objektais.

Turime pripažinti, kad spaudos paminklų tyrimo srityje Lietuvoje daug yra nuveikta kaip tik lietuvių kalbos, raštijos ir literatūros istorikų (aišku, daugiau iš savo srities mokslinių pozicijų). Reikėtų išskirti Valstybinės lietuvių kalbos komisijos iniciatyvas. Įgyvendindama Valstybinės kalbos politikos 2004–2008 metų planą (vieną iš jo priemonių „Įvertinti lietuvių kultūros funkcionavimui ir plėtrai reikšmingus raštijos ir literatūros paveldo išteklius, nustatyti jų išsaugojimo, tyrimo ir sklaidos prioritetus“) tarpinstitucinė darbo grupė yra parengusi Lietuvių kultūrai reikšmingų publikuotinių raštijos paminklų sąrašą. Jame 130 lietuvių kultūrai reikšmingų ir dar nepublikuotų XIV–XIX a. raštijos paminklų, įvardytas planuojamų publikacijų pobūdis (mokslinis leidimas su faksimile, diplomatinis perrašu, kanoniniu tekstu, vertimu, moksliniais komentarais, žodžių rodykle ir kt. arba mokslo populiarinamasis leidimas) [14]. Valstybinė lietuvių kalbos komisija finansiškai remia šių raštijos paminklų rengimą leidybai ir pačią leidybą pagal Valstybinės kalbos norminimo, varto-

jimo, ugdymo ir sklaidos 2006–2015 metų programą. Taip pat 2007 metais buvo priimti Lietuvos kultūrai reikšmingų senųjų tekstų publikavimo bendrieji reikalavimai, labai pagelbstintys visiems dirbantiems su raštijos paminklais.

Minėtinos Lietuvos kalbos instituto ir kitų kalbos istorikų naujausios solidžios raštijos paminklų publikacijos, palydėtos mokslinių studijų: Onos Aleknevičienės parengta Jono Bretkūno *Postilė* (2005), Jono Jaknavičiaus *Ewangelie polskie y litewskie* (2005; parengė Milda Lučinskienė), Ginos Kavaliūnaitės parengta Samuelio Boguslavo Chylinskio *Biblija* (2008). Pagarbos nusipelno tęstinio mokslo leidinio *Archivum lituanicum* raštijos paminklų tyrimo ir publikavimo baruose nuveiktas darbas. Ir šio leidinio, ir Lietuvos kalbos instituto raštijos paminklų tyrimų situacija išsamiai išnagrinėta O. Aleknevičienės straipsnyje „Senoji lietuvių raštija internete“ [1]. Jame pateiktos skaitmeninimo problemos ir skaitmeninimo būklė Lietuvoje per senosios raštijos tekstų tyrimo prizmę. Itin pravarti čia esama susisteminta ir analitiškai išnagrinėta šiuo metu internete randamo senųjų raštų (dokumentinio paveldo) tekstų apžvalga pagal institucijas. Knygotyrininkams itin trūksta panašaus pobūdžio publikuotų knygos paminklų apžvalgos su išsamiu jų sąrašu.

Plačią šaltinių publikavimo ir jų tyrimo vagoją yra išvaręs Lietuvos literatūros ir tautosakos institutas, jau pristatęs tokius knygos paminklus kaip šie naujausi: Simono Stanevičiaus *Raštai* (2010), Miko Vaicekausko parengti *Motiejiaus Valančiaus užrašų ir at-*

siminimų rankraščiai (2009), Evaldo Grigonio parengtas Jano Antonio Preuschoffo *Universitas Vilnensis* (2009), Sigito Narbuto parengti Jono Radvano *Raštai* (2009) ir kt.

Prisimintinos kai kurios tarpinstitucinės leidybinės iniciatyvos, jau virtusios istorija, tarkim, 1992 metais sumanytas tarptautinis Lietuvos, Latvijos ir Estijos knygų leidybos projektas *Bibliotheca Baltica*, kuriame buvo planuota publikuoti po šimtą kiekvienos šalies raštijos paminklų, gaila, likęs deramai neįgyvendintas (1993–1997 metais publikuoti aštuoni lietuvių dokumentinio paveldo paminklai).

Apie knygos paminklų faksimilinių leidinių rengimo ir leidybos problemas Lietuvoje reikėtų kalbėti atskirai, tai plati ir mažai nagrinėta tema (kai kurie probleminiai šios temos aspektai atspindėti Pavelo Baliko magistro darbe „Faksimilinių leidinių leidyba Lietuvoje 1990–2007 metais“, 2009 m. apgintame Vilniaus universitete). Čia tepasakysime, kad greta gerai pavykusių šios rūšies projektų būta ir nesėkmių. Tarkim, tokia drįstume įvardyti 2000 metų Mikalojaus Daukšos *Postilės* (1599) publikaciją, kur solidus didelės apimties leidinys tegali tenkinti viso labo nebent tik M. Daukšos ir Jakubo Wujeko Postilės tekstų tyrinėtojus: atvartuose lygiagrečiai pateikiant ir M. Daukšos, ir J. Wujeko tekstus, teko paaukoti J. Wujeko Postilės autentišką. J. Wujeko Postilė (jos originalas lygiai tokio pat *in folio* formato, kaip ir M. Daukšos) buvo ne tik kad sumažinta, bet ir „sukarpyta“, kai kur kelių puslapių lenkiškas tekstas mechaniškai sutalpintas į vieną, siekiant išlaikyti lygiagretumą lietu-

viškajam. Taigi, ką šiuo atveju turime publikuota, ar turime knygą kaip visumą? Deja, tektų pripažinti, kad ne. Iš tokių pavyzdžių mokomasi.

IŠVADOS

Visa, apie ką čia kalbėta, leistų daryti prielaidą, kad šiame tinklaveikos amžiuje, deklaruojančiame kultūros paveldo, o ne paminkliškumo primatą, vis dėlto neapsieisime be aktyviojo paminklų, taip pat ir knygos paminklų, diskurso. Rusijoje ir kitose kaimyninėse šalyse knygos paminklų registravimo, tyrimo, aktualinimo srityse padaryta labai daug. Vakarų šalyse knygos paminklų, kaip ir kitų kultūros paminklų, aktualinimo ir saugos, jų tam tikro tarptautinio „reitingavimo“ srityje daugiausia dirba autoritetinga pasaulyje organizacija – UNESCO. Šiais „demokratinės“ verčių niveliacijos laikais jos vykdoma paveldo registravimo ir saugos veikla vertintina teigiamai.

Lietuvos mokslininkų humanitarų jau padaryti ir dar planuojami šios rūšies paminklų tyrimo ir aktualinimo darbai, įvardijami *knygos paminklo* (raštyjos paminklo) sąvoka (ji ir paranki, ir patogi), liudija šiandienos iškiliausių spaudos ir rankraštinio paveldo objektų tyrimų ir jų sklaidos aktualumą. Šiame bare darbuojasi įvairių sričių Lietuvos spaudos ir rankraštinio paveldo tyrėjai. Knygos paminklų mokslinio tyrimo, publikavimo, taip pat saugos, aktualinimo (visų pirma, skaitmeninimo) srityse dirbama gana nuosekliai, nors gal ir ne tokiais tempais, kaip mes visi norėtume. Išskirtiniai mūsų knygos istorijos objektai Lietuvos humani-

tarams rūpi, nors įvairiausių problemų, visų pirma glaudesnio institucinio bendradarbiavimo plotmėje, yra nemažai (štai kad ir toks klausimas: pagyrimo vertas Lietuvos muziejų projektas, Lietuvos muziejų portale pristatantis Lietuvos muziejų archyvų fondus; kada turėsime panašų, pateikiantį mokslo ir platesnei visuomenei Lietuvos muziejuose esamas senąsias knygas?).

Tam, kad Lietuvos knygos paminklo sąvoka (terminas) rastų deramą vietą šiuolaikinėje Lietuvos spaudos ir rankraštinio paveldo tyrimo, saugos ir aktualinimo sferoje, reikalingi juridiniai pagrindai, įteisinantys *knygos paminklo* sąvokos vartoseną. Lietuvos knygos paminklų, galinčių pretenduoti į Lietuvos Respublikos kilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatyme numatytą Lietuvos kultūros paminklo statusą, registracija (sąvadas), aprėpianti institucinius ir asmeninius knygos paminklų išteklius, turėtų paskatinti ne tik aktyvesnę mokslinę senojo knygos paveldo refleksiją, bet ir populiarųjį diskursą kultūrinėje erdvėje.

Kuri Lietuvos paveldo ar mokslo institucija galėtų imtis šio darbo? Ar tai turėtų būti nutarimas „iš viršaus“, ar atvirkščiai – raginimas „apsidairyti savo namuose“, kaip kad dirbama su UNESCO iniciatyvomis? Šiame atsivėrimo pasauliui amžiuje kaip tik apačių iniciatyvos galėtų būti rezultatyviausios. Lietuvos čia lauktų nemažai darbų, jiems reikėtų tinkamos kvalifikacijos ir koordinuotos institucijų veiklos. Turėtume aktyvinti ekspertinį darbą, pasitelkti kaimyninių šalių knygotyrininkų patirtį, perimti iš jų tai, kas geriausia, ir nekartoti klaidų.

NUORODOS

1. ALEKNAVIČIENĖ, Ona. Senoji lietuvių raštija internete. *Archivum Lithuanicum*, 2005, t. 10, p. 297–350.
2. BLIŪDŽIUVIENĖ, Nijolė. Lietuvos knygos paminklų standarto rengimo galimybės ir perspektyva. *Knygotyra*, 2011, t. 56, p. 7–17.
3. BRAZIŪNIENĖ, Alma. Lietuvių knygotyros terminijos diskusiniai klausimai: dėl sąvokos *reta knyga*. *Knygotyra*, 2010, t. 54, p. 111–128.
4. BRAZIŪNIENĖ, Alma. Lietuvos knygos paminklai: sąvada idėja, reikmė, problemos. Iš *Atminties komunikacija archyvuose, bibliotekose ir muziejuose*: mokslo, politikos ir praktikos sąveika: tarptautinės mokslinės konferencijos medžiaga. Sudaryt. Arvydas Pacevičius, Zinaida Manžuch. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, p. 110–119.
5. CICĖNIENĖ, Rima. UNESCO programos *Pasaulio atmintis* Lietuvos nacionalinis registras: rekomendacijos paraiškoms rengėjams. Iš *UNESCO programa Pasaulio atmintis Lietuvoje*. Vilnius, 2009, p. 11–13.
6. ČEPAITIENĖ, Rasa. *Paveldosauga globaliajame pasaulyje*. Vilnius, 2010, p. 67.
7. *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. 4 leid. Vilnius, 2000, p. 493.
8. FEIGELMANAS, Nojus. *Lietuvos inkunabulai*: katalogas. Vilnius, 1975, p. 5.
9. KAUNAS, Domas. Jurgio Platerio biblioteka – knygos kultūros ir mokslo paminklas. *Knygotyra*, 2011, t. 56, p. 252–273.
10. Kazys Varnelis – tinklinės kultūros pranašas. Iš *Archinaut*: architektūra, dizainas kitaip [interaktyvus]. [žiūrėta 2011 m. balandžio 17 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.archinaut.lt/straipsnis/kazys-varnelis-tinklines-kulturos-pranasas/47>>.
11. *Knygotyra*: enciklopedinis žodynas. Vilnius, 1997. 413 p.: iliustr.
12. KULEVIČIUS, Salvijus. Reliatyvistinė paveldosaugos samprata: prielaidos, principai, galimybės. *Lietuvos istorijos studijos*, 2009, t. 24, p. 150–166.
13. *Lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius, 1973, t. 9, p. 300.
14. Lietuvių kultūrai reikšmingų publikuotinių raštijos paminklų sąrašas. Parengė O. Aleknavičienė, B. Kabašinskaitė, S. Narbutas, V. Ragaišienė. Iš *Senoji Lietuvos literatūra*, t. 23, 2007, p. 153–164.
15. *Lietuvos Respublikos kilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas* [interaktyvus]. [Vilnius], 2010 [žiūrėta 2011 m. balandžio 23 d.]. Prieiga per internetą: <http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=324512>.
16. NAVICKIENĖ, Aušra. Knygos muziejus bibliotekoje: nuo istorijos link teorijos. Iš *Panevėžio apskrities institucinės bibliotekos*: konferencija '99, parodos. Panevėžys, 2000, p. 60–68; *Besikeičianti knyga XIX amžiaus pirmosios pusės Lietuvoje*. Vilnius, 2010, p. 10.
17. *Red book of Estonian publications, 1535–1850*. Authors K. Aru, K. Konsa, T. Reimo, M. Siiner. Tallinn: National Library of Estonia, 2006. 1 kompaktinė plokštelė.
18. ROŽANKEVIČIŪTĖ, Aušra. Istorinis paminklas: sampratos disonansai ir genėzės problema. *Kultūros paminklai*, 2005, t. 12, p. 17–25.
19. STEPONAITIENĖ, Jolita. Dokumentinis pasaulio paveldas: UNESCO globa. Iš *Rankraštinis paveldas Lietuvos kultūroje ir istorinėje atmintyje*. Panevėžys, 2006, p. 22–28.
20. STEPONAITIENĖ, Jolita; DIRMAITĖ, Asta; REIKAITĖ, Danguolė. UNESCO programa „Pasaulio atmintis“. *Mokslas ir gyvenimas*, 2009, nr. 1, p. 10.
21. SVERDIOLAS, Arūnas. Kultūros individualumas, tipiškumas ir savastis erdvėlaikio plotmėje. Iš *Tipas ir individas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūroje*. Vilnius, 2002, p. 18.

22. UNESCO programa „Pasaulio atmintis“ Lietuvoje. Vilnius, 2009. 13 p.

23. UNESCO programa Pasaulio atmintis (dokumentinis paveldas). Iš Lietuvos nacionalinė UNESCO komisija [interaktyvus]. [žiūrėta 2011 m. liepos 19 d.]. Prieiga per internetą: <<http://unesco.lt/index.php?url=unesco-programa-pasaulio-atmintis>>.

24. ЖАВОРОНКОВА, Е. Ю. Книжный памятник как объект формирования фонда крупной библиотеки: Автореферат диссертации. Москва, 1998. Prieiga per internetą: <<http://www.disscat.com/content/knizhnyipamyatnik-kak-obekt-formirovaniya-fondakрупnoi-biblioteki>>.

25. ЖАВОРОНКОВА, Е. Ю. Редкая, ценная или книжный памятник? (Проблемы терминологии). In *Книга: исследования и материалы*. Москва, 1995, сб. 70, с. 82–98.

26. Книжные памятники Российской Федерации [interaktyvus]. [žiūrėta 2011 m. liepos 19 d.]. Prieiga per internetą: <<http://kp.rsl.ru/index.php?f=168>>.

27. Книжные памятники. Общие требования: Межгосударственный стандарт ГОСТ 7.87 [interaktyvus]. [žiūrėta 2011 m. birželio 13 d.]. Москва, 2004. Prieiga per internetą: <http://kp.rsl.ru/upload/files/folder_172/GOST_1.pdf>.

28. КОВАЛЬЧУК, Г. И. Книжное памятниковедение: теоретико-методологические аспекты [elektroninis išteklius]. In *Библиотеки национальной академии наук: проблемы функционирования, тенденции развития*. Киев, 2005. Вып. 3. Prieiga per internetą: <<http://www.nbuv.gov.ua/articles/2005/05kgitma.html>>.

29. КОВАЛЬЧУК, Г. И. Книжные памят-

ники в системе книжной культуры. In *Книга – источник культуры: проблемы и методы исследования: материалы международной конференции* (Минск, 25–27 ноября 2008). Москва; Минск, 2008, с. 155.

30. ПЕТРИЦКИЙ, В. А. К вопросу о дефиниции «книжный памятник». In *Книга – источник культуры: проблемы и методы: материалы международной научной конференции* (Минск, 25–27 ноября 2008). Москва; Минск, 2008, с. 249–253.

31. ПОЗДЕЕВА, И. В. Принципы выделения книг – памятников истории и культуры. In *Редкие книги и рукописи: изучение и описание* (Материалы Всесоюзного научно-методического совещания заведующих отделами редких книг и рукописей библиотек вузов. Ленинград, 24–26 января 1989 г.). Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1991, р. 20–28.

32. САМАРИН, А. Ю. Деятельность РГБ как федерального центра по работе с книжными памятниками. In *Национальная программа сохранения библиотечных фондов России: Подпрограмма «Книжные памятники Российской Федерации»*. Москва, 2009, с. 11–24. Prieiga per internetą: <http://www.mcbs.ru/data/publications/Documents/kn_pam.pdf>.

33. ЯЦУНОК, Е. И. *Книжные памятники в культурном наследии России: современное состояние проблемы*. Москва: Пашков дом, 2008. 155 с.

34. ЯЦУНОК, Е. И. Книжные памятники. In *Библиотечная энциклопедия*. Москва, 2007, с. 327.

35. ЯЦУНОК, Е. И. Книжные памятники. In *Книга: энциклопедия*. Москва, 1999, с. 327.

ON THE CONCEPT OF BOOK MONUMENTS:
SOME THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS

ALMA BRAZIŪNIENĖ

Abstract

The article, based on various Lithuanian and foreign publications as well as on the author's empirical material, deals with the concept of book monuments in the today's situation in Lithuania. The author examines whether the current talks about the Lithuanian book monuments is actual, what we are winning or losing from the legally validated book monuments, what is being done in the field of book monuments in

Lithuania. To UNESCO activities at issue in the documentary heritage identification and protection are analysed. The conclusion is done that in this networking century when the preeminence of cultural heritage rather than monumentalism is declared, one cannot avoid an active discourse on book monuments. The research of book monuments remains relevant.

Īteikta 2011 m. liepos mėn.